

Бассай С. М.,

Запорізький національний університет, м. Запоріжжя

КОГНІТИВНІ МЕХАНІЗМИ У НІМЕЦЬКОМОВНОМУ ПОБУТОВОМУ АНЕКДОТІ

Стаття присвячена дослідженню німецькомовного побутового анекдоту в межах когнітивного напрямку сучасної лінгвістики. Описано когнітивну модель комічного тексту. Проаналізовано явище інконгруентності як основного когнітивного механізму комічного та інференція як засіб когнітивної обробки тексту анекдоту. У статті представлено алгоритм репрезентації когнітивних моделей обробки тексту анекдоту, кінцевою метою якого є створення комічного ефекту.

Ключові слова: когнітивний напрямок, когнітивна обробка тексту, анекдот, інконгруентність, предметно-референтна ситуація, інференція, комічний ефект.

Статья посвящена исследованию немецкоязычного бытового анекдота в рамках когнитивного направления современной лингвистики. Описана когнитивная модель комического текста. Проанализирована инконгруэнтность как основной когнитивный механизм комического и инференция как способ когнитивной обработки текста анекдота. В статье представлен алгоритм репрезентации когнитивных моделей обработки текста анекдота, направленный на создание комического эффекта.

Ключевые слова: когнитивное направление, когнитивная обработка текста, анекдот, инконгруэнтность, предметно-референтная ситуация, инференция, комический эффект.

The article presents the study of German joke within the cognitive school of modern linguistics. Cognitive model of comic texts is described. The phenomenon of incongruence as the main cognitive device and inference as a way of cognitive processing of a joke are analyzed. The article introduces the algorithms of joke processing cognitive model representation aimed at comic effect creation.

Key words: cognitive school, cognitive text processing, joke, incongruency, subject and reference situation, inference, comic effect.

Малі літературно-художні форми комічної спрямованості, наприклад, анекдот, жарг, байка та інші не раз ставали об'єктом дослідження в рамках лінгвістики та лінгвістики тексту [6; 13; 20], проте питання когнітивно-дискурсивної природи таких текстів потребує подальшої розробки. З цієї точки зору німецькомовний анекдот є одним із найменш досліджених типів тексту як у вітчизняній, так і у німецькомовній лінгвістиці, що обумовлює **актуальність** дослідження з цієї проблеми.

Метою нашої статті є аналіз та опис когнітивної моделі тексту німецькомовного анекдоту, виявлення когнітивних механізмів та засобів обробки анекдоту.

Для досягнення поставленої мети передбачається виконання таких **завдань**: охарактеризувати когнітивні параметри комічного, з'ясувати суть понять "інконгруентність" та "інференція"; представити алгоритм репрезентації когнітивної моделі обробки тексту анекдоту, спрямованої на створення комічного ефекту.

Об'єктом дослідження є функціонування когнітивного механізму комічного в тексті анекдоту. **Предметом** є німецький побутовий анекдот.

Сучасна лінгвістика розглядає текст як результат дискурсивної, тобто соціально орієнтованої та соціально зумовленої комунікативної діяльності [12, с. 516]. Подібною багатогранністю вирізняється й комічне як явище соціальне, лінгвістичне, комунікативне, психологічне, культурологічне, когнітивне тощо. [14, с. 138]. Розуміння того, що стильову своєрідність тексту зумовлює насамперед комунікативне середовище, а гумор має когнітивну природу, виводить лінгвістичні дослідження комічних текстів на новий, міждисциплінарний рівень і робить їх одним із найбільш ефективних засобів пізнання процесів як лінгвальної, так і позалінгвальної діяльності людини.

У межах когнітивного напрямку мова розглядається як невід'ємна частина пізнання і як найбільш характерна когнітивна здатність людини, орієнтована на пояснення процесів засвоєння, переробки та трансферу знань. В наш час проблема когнітивного підходу до вивчення мови є об'єктом дослідження багатьох науковців, зокрема таких, як О.О. Селіванова, О.С. Кубрякова, М.М. Болдирев тощо. У когнітивній лінгвістиці вперше поставлені питання про те, якою людиною бачить навколишню дійсність, судячи з мовних даних, у якому вигляді вона відображається в її свідомості, який досвід взаємодії з природою і собі подібними людиною фіксує в мові в першу чергу і чому [11, с. 4-5]. У зв'язку з цим до завдань когнітивної лінгвістики входить з'ясування фактів репрезентації різних фрагментів світу у свідомості людини та процеси їх адекватної реалізації.

Наприкінці ХХ століття, як результат когнітивістського узагальнення філософських концепцій комічного, сформувався напрямок, що досліджує засади сприйняття комічного смислу тексту, зокрема, у роботах І. Бревдо, О. Кубрякової, О. Лука, С. Плотнікової [2; 15; 17; 20]. Був виявлений механізм декодування тексту, що містить в собі анекдот; когнітивною базою цього механізму стала взаємодія двох скриптів (бісоціативна теорія А. Кестлера, семантична теорія сценарієв В. Раскіна, формальна теорія С. Аттардо) [26; 27; 25]. Дані теорії пояснюють ефект комічного як результат суміщення двох матриць (фреймів, сценаріїв), що веде до порушення стереотипної схеми сприйняття змісту тексту.

Отже, когнітивна модель комічного тексту є системою суб'єктів, об'єктів, їх ознак, що пов'язані між собою, в яких кожен із компонентів може бути порушений, непередбачуваний, неоднозначний.

Визначальними для дискурсу комічного є наступні моменти: 1) специфічний тип мовної особистості, що створює цей дискурс, основною характеристикою якої є дотепність, тобто здатність описувати факти, події

та явища з точки зору комізму; 2) комунікативний намір учасників відійти від серйозної розмови, зниження рівня серйозності за рахунок відмови від реальності, що підкріплене особливим модусом гумористичного дискурсу – його вираженим ігровим характером; 3) гумористична тональність спілкування, тобто прагнення скоротити дистанцію та критично переосмислити у м'якій формі актуальні концепти, викликавши у реципієнта сміх; 4) наявність певних моделей сміхової поведінки, які є вживаними в цій лінгвокультурі [8, с. 305; 17, с. 165–166].

Майже всі дефініції комічного будуються на визначенні його як естетичної категорії (тобто соціального явища), яка припускає відображення явищ, що містять алогізм, порушення, відхилення від норми, невідповідності, суперечності. Такі відхилення називаються інконгруентністю (від *incongruous* – disagreeing, unsuitable, absurd). Ю.Б. Борев відзначає, що під комічним "передбачається розуміння невідповідності" [1, с. 34]. Практично завжди гумористичним є поєднання несумісних понять – "Комічний сміх виникає від різкої невідповідності смішної ситуації новим нормам і уявленням" [10, с. 51]. Протиріччя та невідповідності, які складають фундамент комічного, у решті решт, "ведуть до сфери потворного, але такого, яке прагне стверджувати себе як досконале, прекрасне" [7, с. 150]. При цьому неймовірно зростає роль широкого контексту, що дозволяє деталізувати реальні та потенційні семантичні відтінки сказаного. "Комічний ефект таких висловлювань досягається завдяки моментальному сприйняттю реципієнтом усіх існуючих планів" [3, с. 203]. Суть комічного – в небуковальності твердження, в порушенні постулату істинності. Ефект несподіванки, раптовості відіграє особливу роль у феномені комічного.

Одним із найпоширеніших різновидів сучасних німецькомовних жартів є анекдот, неодмінним атрибутом якого є динамічний, але й у той же час закінчений сюжет. Засади для вивчення логіко-семантичної структури тексту анекдоту були створені низкою досліджень з філософії тексту, його референтних зв'язків і пропозиційної структури сюжету [18; 19; 23; 24]. Особливостями мікросвіту комічного в тексті анекдоту є простота форми, влучність і дієвість слова, об'єкти його зображення – факти або події з реального життя людей, це – акт породження можливого світу з наявного, встановлення певного двоїстого світу: на фоні очікуваного, стереотипного світу виникає інший, зі зміщеними орієнтирами [21, с. 16].

Когнітивний механізм породження комічного смислу припускає не тільки опозицію двох різних скриптів, скільки їх проєкцію один на одного. Виявлений таким чином механізм міжскриптової інтерференції складає основу когнітивного аналізу тексту анекдоту.

В основі інконгруентності перебуває конфлікт, який виявляється на макро– та мікрорівні. На макрорівні конфлікт має екстралінгвальні вияви (сміх, гнів) і може бути або розв'язаним, або нерозв'язаним; на мікрорівні (в межах тексту жарту) конфліктна ситуація, що закладена в сюжеті, вирішується в пуанті й завершується емоційно-експресивною інтерпретацією жарту.

Даючи характеристику анекдоту, Л.С. Піхтовнікова особливо підкреслює роль пуанта, який "сприяє тому, що ситуація несподівано перетворюється на свою протилежність. Пуант ставить ситуацію з ніг на голову, або навпаки. Несподівано відкривається зворотний бік медалі, і протиріччя упізнаються. Те, що в ситуативній частині сприймалося як звичайна розповідь, у пуантовій частині перетворюється на абсурд. Курйозність перевернутої ситуації створює комічний ефект і реципієнт вибухає сміхом" [16, с. 206]. "Анекдот ... сповіщає про щось смішне, ... цікаве, несподіване, унікальне" [4, с. 69], що, на нашу думку, лежить в основі інконгруентності. Будь-які аспекти соціального життя, надані в жарті, подаються двозначно, включаючи несумісні, інконгруентні, явища чи обставини, які усвідомлюються як єдиний комплекс, ніби реальний.

Основою формування тексту анекдоту є предтекстова база семантики, що включає в себе:

- 1) комічну ситуацію;
- 2) пропозиційну форму комічної ситуації;
- 3) фрагмент реальності – перцептивний образ події, що багаторазово повторюється в реальності.

Кінцевим продуктом реалізації комічної ситуації та її пропозиційної форми в тексті анекдоту є предметно-референтна ситуація – трансформований у відповідності з комічним смислом фрагмент реальності. Під фрагментом реальності в цьому випадку ми розуміємо типову подію, що повторюється регулярно. Трансформація фрагменту реальності здійснюється, перш за все, за рахунок локальної та темпоральної компресії, а також за рахунок створення передумов, що ведуть до інтерференції скриптів. Все це сприяє породження комічного смислу.

Таким чином, предметно-референтна ситуація є кінцевим продуктом реалізації в тексті анекдоту комічної ситуації, її пропозиційної форми й певного фрагменту реальності.

До механізмів репрезентації предтекстової бази семантики анекдоту відносяться референція, експліціювання й імпліціювання. Референція припускає співвіднесення компонентів тексту анекдоту із предметно-референтною ситуацією. Експліціювання та імпліціювання являють собою два паралельних механізми, які забезпечують відносно збалансоване семантичне наповнення тексту анекдоту. Для тексту анекдоту типовим є висока прагматична значимість імпліцитних компонентів.

Когнітивна обробка тексту анекдоту з витягом комічного змісту здійснюється на основі механізмів інференції – умовивід, що формується учасниками комунікації в процесі інтерпретації й контекстуалізації. Інференція припускає одержання вивідного знання шляхом ймовірного й індуктивного прогнозування можливого варіанту розвитку сюжету анекдоту. Механізм контекстуалізації припускає приведення семантики текстових сегментів у відповідність із загальним змістом контексту анекдоту.

Когнітивний механізм інконгруентності є джерелом комічної тональності і маніфестується в парадоксі: відхилення від норми створює в анекдоті нову норму і є нормою сміхового сприйняття світу. Порушення норм в гуморі є нормою: припущення, що перебувають в основі анекдота, не реалізуються, створюється когні-

тивний дисбаланс – інконгруентність, що веде до комічного ефекту від обманутого очікування, який є результатом помилкової посилки адресату досить далеко від прогнозованої. Відхилення від норми створює у анекдоті нову норму з прирошенням додаткового значення. На відхиленнях від норм в анекдоті ґрунтується вся експресія, емоційність, створюється жарг. Робота когнітивного механізму інконгруентності здійснюється на всіх рівнях тексту анекдоту і веде до досягнення основної мети анекдоту – розсмішити адресата (див. рис.1).

**Алгоритм репрезентації когнітивної моделі обробки тексту
німецькомовного побутового анекдоту**

Рис. 1

Основою гумористичної тональності анекдоту є комічний ефект, який є наслідком своєрідної гри з фреймами, умисної маніпуляції понятійними структурами в уявленні слухача. Анекдот, орієнтуючись на типовий набір пропозицій (тобто на фоніві знання, наявні у більшості слухачів), активізує у слухача певний сценарій, або фрейм. Біполярність (наявність двох контрастуючих полюсів, двох сторін) об’єкту комічного в анекдоті спричиняє різку зміну одного змістовного плану анекдоту на інший, змушує слухача несподівано змінити сценарій, переосмислити і узгодити з ним попередню інформацію. Внаслідок такої несподіваної зміни фреймів на когнітивному рівні виникає комічний ефект. Комічний ефект досягається завдяки концептуальному розкриттю композиційної моделі жаргу, яка реалізується у блоках, і експліціюванню лінгвоситуативної та лінгвальної двозначності.

Як бачимо, з одного боку, комічний ефект ґрунтується на певних позалінгвальних, а саме, когнітивних процесах, з іншого боку, він витікає з матеріалізованої в тексті структури – пуанту.

Отже, дослідження анекдотів на базі когнітивно-дискурсивної парадигми дозволило дійти наступних висновків. Комічне в анекдоті виникає в ситуації сміхової комунікації, що походить із взаємного бажання кому-

нікантів з розважальною метою взяти участь у мовній грі, яка на когнітивному рівні ґрунтується на умисній маніпуляції понятійними структурами в уявленні слухача. Когнітивним механізмом гумору в анекдоті є інконгруентність, яка провокує створення адресантом суб'єктивного оцінного комічного образу або ситуації. Тому смішне бачиться як продукт своєрідної комічної гри протиріччями. Комічний ефект досягається за допомогою порушення норм – сукупності способів і правил їх вживання, прийнятих в тому чи іншому суспільстві в певну епоху. Порушення норм у гуморі є нормою існування жарту, тому що саме вони спричиняють інконгруентність, що разом зі смішною ситуацією створює комічний ефект.

У подальшому представляється необхідним і перспективним дослідити на прикладі анекдотів конкретні моделі і стратегії сміхової поведінки, характерні для німецької лінгвокультури.

Література:

1. Бореев Ю. Б. Комическое или о том, как смех казнит несовершенство мира, очищает и обновляет человека и утверждает радость бытия / Ю. Б. Бореев. – М. : Искусство, 1970. – 269 с.
2. Бревдо И. Ф. Механизмы разрешения неоднозначности в шутке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / И. Ф. Бревдо. – Тверь : Изд-во ТГУ, 1999. – 18 с.
3. Воробьева К. А. Специфика иронии среди других языковых средств комизма / К. А. Воробьева // Логический анализ языка. Языковые механизмы комизма / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Индрик, 2007. – С. 201-206.
4. Враль Т. Т. Проблема визначення дискурсу і тексту. Стратегії наративного дискурсу / Т. Т. Враль // Проблеми романо-германської філології : зб. наук. пр. – Ужгород : ЛІРА, 2006. – С. 64-72.
5. Голобородько К. Ю. Лінгвістичний статус концепту / К. Ю. Голобородько // Культура народів Причорномор'я. – 2002. – № 32. – С. 27-30.
6. Гонтар М. О. Структурно-композиційні та лінгвістичні особливості тексту німецького літературного анекдоту : автореф. дис. ... канд. філол. наук / М. О. Гонтар. – Львів : ЛДУ ім. І. Франка, 1995. – 18 с.
7. Громов Е. С. Палитра чувств: о трагическом и комическом: кн. для учащихся стар. классов / Е. С. Громов. – М. : Просвещение, 1990. – 191 с.
8. Карасик В. Языковой дискурс: личность, концепты, дискурс / В. Карасик. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.
9. Кестлер А. Дух в машине / А. Кестлер // Вопр. философии. – 1993. – № 10. – С. 93-122.
10. Красухин К. Г. Заметки об истоках комического / К. Г. Красухин // Логический анализ языка. Языковые механизмы комизма / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Индрик, 2007. – С. 48-55.
11. Кубрякова Е. С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова ; РАН, Ин-т языкознания. – М. : Яз. славян. культуры, 2004. – 560 с.
12. Кубрякова Е. С. Семантика в когнитивной лингвистике (о концепте контейнера и формах его объективации в языке) / Е. С. Кубрякова // Изв. РАН. Сер. Лит. и яз. – 1999. – Т. 58. – № 5-6. – С. 3-12.
13. Кузнецова Л. Тип тексту в дискурсі (на матеріалі англійського анекдота) / Л. Кузнецова // Дискурс іноземномовної комунікації. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 221-228.
14. Леонтович О. А. Механизмы в формирования комического межкультурной коммуникации / О. А. Леонтович // Аксиологическая лингвистика: игровое и комическое в общении : сб. науч. тр. / под ред. В. И. Карасика, Г. Г. Слышкина. – Волгоград : Перемена, 2003. – С. 138-146.
15. Лук А. Н. О чувстве юмора и остроумии / А. Н. Лук. – М. : Прогресс, 1968.
16. Піхтовнікова Л. С. Про еволюцію байки як взаємодію з іншими малими формами (на прикладі віршованої байки і жарту) / Л. С. Піхтовнікова // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 1999. – № 461. – С. 205-209.
17. Плотникова С. Н. Комический дискурс / С. Н. Плотникова // Аксиологическая лингвистика: игровое и комическое в общении : сб. науч. тр. / под ред. В. И. Карасика, Г. Г. Слышкина. – Волгоград : Перемена, 2003. – С. 162-172.
18. Руднев В. Прочь от реальности : исследования по философии текста / В. Руднев. – М. : Аграф, 2000. – 432 с.
19. Руднев В. Энциклопедический словарь культуры XX века / В. Руднев. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Аграф, 2009. – 544 с.
20. Савченко Ю. Є. Прагмалінгвістичні моделі німецького анекдоту : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Ю. Є. Савченко. – Одеса, 1994. – 15 с.
21. Самохіна В. О. Жарт у сучасному комунікативному просторі Великої Британії і США: текстуальний та дискурсивний аспекти : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.04 / В. О. Самохіна. – К., 2010. – 38 с.
22. Санников В. З. Русский язык в зеркале языковой игры / В. М. Санников. – М. : Яз. рус. культуры, 1999. – 544 с.
23. Сол А. К. Загадка контекстов мнения / А. К. Сол // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986. – Вып. XVIII.
24. Хинтиikka Я. Логико-эпистемологические исследования : сб. избран. ст. / Я. Хинтиikka. – М. : Прогресс, 1980. – 448 с.
25. Attardo S. Linguistic Theories of Humor / Salvatore Attardo. – N. Y. : Mouton, 1994.
26. Koestler A. The Act of Creation / A. Koestler. – London : Hutchinson & Co. – 243 p.
27. Raskin V. Semantic Mechanisms of Humor / V. Raskin. – Dordrecht ; Boston ; Lancaster : D. Reidel Publishing Company, 1985. – 376 p.